

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εκεί που αφηγείται τις περιπέτειες του Δον Κάρλος μετά τη μυστηριώδη απαγωγή του από μια ομάδα μασκοφορεμένων σπιτιρών, το *Κωμικό μυθιστόρημα* του Σκαρρόν (1651) τον παρουσιάζει σε μια σκηνή καλλωπισμού, την ώρα που κάνει την τουαλέτα του. Ο αιχμάλωτος είναι ευγενής, ο χώρος αποπνέει πολυτέλεια. Ο Σκαρρόν περιγράφει τις χειρονομίες και τα αντικείμενα: την προθυμία των υπηρετών, βεβαίως, τη χλιδή που αποτυπώνεται σε ορισμένες λεπτομέρειες, για παράδειγμα το επιχρυσωμένο καντηλέρι από σφυρήλατο ασήμι, αλλά και τα σημάδια της καθαριότητας. Αυτά τα τελευταία βρίθουν από νοήματα: παραπλήσια με τα δικά μας και ταυτόχρονα εντελώς απόμακρα. Θα μπορούσαν να μοιάζουν με ορισμένες σημερινές συνήθειες κι ωστόσο απέχουν πολύ απ' αυτές. Ο Σκαρρόν συγκεντρώνει την προσοχή του σε πράγματα που τα θεωρούμε δευτερεύοντα σήμερα, ενώ προσπερνά άλλα τα οποία αντιθέτως έκτοτε έγιναν ουσιώδη· πρόκειται κυρίως για «ελλείψεις» ή για «ανακρίβειες», σαν να μην είχαν επινοήσει ακόμη τις πιο καθημερινές συμπεριφορές μας αλλά ωστόσο να διέθεταν κάποια αντίστοιχά τους. Πιο συγκεκριμένα, η μοναδική αναφορά στο πλύσιμο είναι άκρως συνοπτική: «Ξέχασα να σας πω ότι μου φαίνεται πως έπλυνε το στόμα του, γιατί το 'ξερα πως τα δόντια του τα πρόσεχε πολύ»¹. Η φροντίδα για την καθαριότητα επικεντρώνεται πιο έκδηλα στα ασπρόρουχα και τα ρούχα: «εμφανίστηκε ένας μασκοφορεμένος νάνος για να τον υπηρετήσει και του έδωσε τα πιο όμορφα ασπρόρουχα του κόσμου, κάτασπρα και μυρωδάτα»².

Καμιά αναφορά στο νερό σε όλες αυτές τις σκηνές, πέρα από κείνο που προορίζεται για το πλύσιμο του στόματος. Η φροντίδα για την καθαριότητα απευθύνεται στο βλέμμα και την όσφρηση. Υπάρχει, εν πάση περιπτώσει, με τις απαιτήσεις, τις ρουτίνες και

τα σημεία αναφοράς της, αλλά στέκεται πρώτα στην εμφάνιση. Ο κανόνας δηλώνεται και προβάλλεται. Η διαφορά από σήμερα, ωστόσο, είναι πως προτού αναφερθεί στο δέρμα, αναφέρεται στο ασπρόρουχο – το πιο άμεσα ορατό αντικείμενο. Αυτό το παράδειγμα δείχνει από μόνο του ότι είναι μάταιο να αρνούμαστε την ύπαρξη πρακτικών καθαριότητας σε έναν προεπιστημονικό πολιτισμό. Οι κανόνες, σ' αυτή την περίπτωση, δεν ξεκινούν από ένα «σημείο μηδέν» αλλά έχουν τα ερείσματα και τα αντικείμενά τους. Εκείνο που μάλλον πρέπει να ανακαλύψουμε είναι οι μεταγενέστερες μεταλλάξεις τους και η ολοένα μεγαλύτερη περιπλοκότητά τους: πρόκειται κυρίως για τους τόπους όπου εκτυλίσσονται και για τους τρόπους με τους οποίους μετασχηματίζονται.

Επομένως μια ιστορία της καθαριότητας πρέπει πρώτα να δείξει πώς επισωρεύονται σιγά σιγά οι απαιτήσεις της, να αντιπαραθέσει τις κατά καιρούς επιταγές της. Πρέπει να αποκαταστήσει τη διαδρομή όπου η σκηνή του Δον Κάρλος είναι απλώς μια πινακίδα: προηγούνται, μέσα στο χρόνο, άλλες σκηνές προφανώς, ακόμη πιο αδρές, όπου ούτε η αλλαγή του πουκαμίσου, λόγου χάρη, δεν ήταν τόσο σημαντική. Τα ασπρόρουχα, συγκεκριμένα δεν είναι αντικείμενο συχνής φροντίδας, ούτε καν κριτήριο διάκρισης στις σκηνές των βασιλικών δεξιώσεων που περιέγραφε δυο αιώνες νωρίτερα το μυθιστόρημα *Ο Ιωάννης των Παρισίων*³.

Η καθαριότητα αντανακλά εδώ τη διαδικασία του πολιτισμού, η οποία διαμορφώνει βαθμηδόν τις σωματικές αισθήσεις οξύνοντας την εκλέπτυνσή τους, απελευθερώνοντας τη δεκτικότητά τους. Η ιστορία αυτή αναφέρεται στη λείανση της συμπεριφοράς, κι επίσης στη διεύρυνση του ιδιωτικού χώρου ή του αυτοκαταναγκασμού: φροντίδα του εαυτού, ολοένα πιο σφιχτοδεμένη συνεργασία ανάμεσα στο μύχιο και το κοινωνικό. Γενικότερα, η ιστορία αυτή αφορά την αυξανόμενη βαρύτητα του πολιτισμού στον κόσμο των άμεσων αισθήσεων. Παρακολουθεί την επέκταση του φάσματός τους⁴. Η καθαριότητα που ορίζεται ως τακτικό πλύσιμο του σώματος προϋποθέτει, απλούστατα, μεγαλύτερη διαφοροποίηση της αντίληψης και μεγαλύτερο αυτοκαταναγκασμό από την καθαριότητα που ορίζεται ουσιαστικά ως αλλαγή και πλύσιμο των ασπρορούχων.

Πρέπει ακόμη, προκειμένου να ξεκινήσουμε αυτή την ιστορία, να παρακάμψουμε τα δικά μας σημεία αναφοράς και να αναγνωρίσουμε την καθαριότητα σε συμπεριφορές ξεχασμένες σήμερα. Ο «ξηρός» καλλωπισμός του αυλικού, λόγω χάρη, ο οποίος σφουγγίζει το πρόσωπό του, αντί να το πλύνει μ' ένα λευκό προσόψι, ανταποκρίνεται σ' έναν κανόνα καθαριότητας ολότελα «εύλογο» τον δέκατο έβδομο αιώνα. Είναι συμπεριφορά αιτιολογημένη και θεμιτή – ενώ σήμερα δεν θα είχε κανένα νόημα: αισθήσεις κι εξηγήσεις άλλες στο μεταξύ. Αυτή τη χαμένη ευαισθησία έχουμε να ξαναβρούμε.

Πρέπει μάλιστα να ανατρέψουμε την ιεράρχηση των κατηγοριών αναφοράς: δεν είναι, λόγω χάρη, οι υγιεινολόγοι εκείνοι οι οποίοι υπαγορεύουν τα κριτήρια της καθαριότητας τον δέκατο έβδομο αιώνα, αλλά οι συγγραφείς οδηγών καλής συμπεριφοράς, οι εμπειροτέχνες των ηθών κι όχι οι επιστήμονες. Η αργή συσσώρευση των περιορισμών είναι αλληλένδετη με τη μετατόπιση των γνωστικών πεδίων από τις οποίες εξαρτώνται.

Παρ' όλα αυτά, κινδυνεύουμε να φτιάξουμε μια τεχνητή ιστορία αν παραστήσουμε αυτή τη διαδικασία σαν μια διαδοχή επισημειώσεων ή έναν κατάλογο πιέσεων που ασκούνται στο σώμα. Δεν μπορεί να πρόκειται για ένα απλό άθροισμα περιορισμών. Αυτό που δείχνει μια τέτοια ιστορία είναι πως πρέπει επίσης να την παντρέψουμε με άλλες ιστορίες. Η καθαριότητα συναρτάται αναγκαστικά με τις εικόνες του σώματος, με τις περισσότερο ή λιγότερο δυσδιάκριτες εικόνες των σωματικών περιβλημάτων και με τις ακόμη πιο θαμπές εικόνες του φυσικού περιγυρου. Ακριβώς επειδή τον δέκατο έκτο και τον δέκατο έβδομο αιώνα θεωρούν, λόγω χάρη, πως το νερό είναι ικανό να εισχωρεί στο σώμα, αποδίδουν συνάμα στο μπάνιο μια πολύ ιδιαίτερη υπόσταση: ι-δίδως όσον αφορά το ζεστό νερό, υποθέτουν πως αδυνατίζει τα όργανα επειδή εκθέτει τους ανοιχτούς πόρους στους ανθυγιεινούς αιθέρους. Υπάρχει λοιπόν ένα φαντασιακό του σώματος, που έχει την ιστορία του και τους προσδιορισμούς του. Αυτό επίσης υποθάλλει την ευαισθησία: οι κανόνες της καθαριότητας έχουν να αναμετρηθούν μαζί του και οπωσδήποτε δεν μπορούν να αλλάξουν χωρίς αυτό. Επενεργούν σε ένα πεδίο ήδη πολωμένο. Το σώμα δεν τους υποδέχεται ποτέ «παθητικά». Για να μπορέσουν να μετατο-

πιστούν οι περιορισμοί, πρέπει ίσα ίσα να αλλάξουν τις εικόνες του σώματος. Πρέπει να μετασηματισθούν οι λανθάνουσες αναπαραστάσεις του σώματος, εκείνες, για παράδειγμα, από τις οποίες συνάγονται οι λειτουργίες ή οι δυνατότητές του.

Σ' αυτή την περίπτωση, η ιστορία της σωματικής καθαριότητας βάζει στο παιχνίδι μια ευρύτερη και πιο περίπλοκη ιστορία. Το ζήτημα είναι πως όλες αυτές οι αναπαραστάσεις, καθώς σημειώνουν τα όρια του σώματος, σκιαγραφούν τις εκδηλώσεις του ή υποδηλώνουν τους εσωτερικούς μηχανισμούς του, αφορούν πρώτα απ' όλα ένα κοινωνικό πεδίο. Η καθαριότητα τον δέκατο όγδοο αιώνα, προσκολλημένη ουσιαστικά στα ασπρόρουχα και στην άμεση εντύπωση –εκείνη, φέρον ειλείν, που συναρτάται με την επίδειξη των αντικειμένων ή με τη σημειολογία των ενδυματολογικών λεπτομερειών–, είναι βεβαίως πολύ διαφορετική από εκείνη που, αργότερα, συναρτάται με τη συντήρηση του οργανισμού ή με την άμυνα του πληθυσμού. Άλλωστε με τον ίδιο ακριβώς τρόπο η «κοινωνία της αυλής», η οποία εκτιμά κατεξοχήν τα αριστοκρατικά κριτήρια της εμφάνισης και του θεάματος, διαφέρει από την «αστική» κοινωνία που ενδιαφέρεται μάλλον για τη φυσική και τη δημογραφική δύναμη των εθνών. Η επένδυση στην καθαρά εξωτερική εμφάνιση μετατοπίζεται προς μία πιο σύνθετη προσοχή στις φυσικές ικανότητες, στις αντιστάσεις και στο εσωτερικό σφρίγος. Η ιστορία της σωματικής καθαριότητας είναι λοιπόν συνάμα κοινωνική ιστορία.

Τέλος, ας κρατήσουμε εδώ τη λέξη *καθαριότητα* με την ευρεία έννοια*: πρόκειται για την καθαριότητα στο όνομα της οποίας κινητοποιείται ολόκληρο το σώμα καθώς και όλα τα αντικείμενα που ενδέχεται να το εξυπηρετήσουν.

* Έτσι ο αναγνώστης θα πρέπει να αναγνωρίζει σ' αυτήν, ανάλογα με τα εκάστοτε συμφραζόμενα, τις αποχρώσεις της «ευπρέπειας», της «φροντίδας» ή της «κομψότητας», που υπεισέρχονται στην ιστορική χρήση των γαλλικών όρων *propre* και *propreté*.